

*Peterburi Teatajas 1911 avaldatud reisikirjeldus eestlase jalgrattamatkast praeguse Türgi, Armeenia, Aserbaidžaaani ja Gruusia territooriumil marsruudil Kars – Kağızman – Ani – Jerevan – Gəncə – Thbilisi – Kars. Autor O. Kõiv oli arvatavasti Otto Kõiv (1886–1919), kes tegutses tol ajal Karsi lähedal Uus-Estonia eesti asunduses kooliõpetajana ja hiljem Thbilisis ohvitserina. Taga-Kaukaasia. Türgi: Kars, Aladağ (Aladacha), Araksi jõgi, Kağızman (Kagõsmani), Ahhurjani jõgi ehk Arpa Çayı (Arpa-tshai), Ani, Digor Çayı jõgi (Digor-tshai), Ararat. Armeenia: Jerevan (Eriwan), Nahhitševan (Nahitsewan), Semjonovka (Semõnowka), Sevani järv (Gaktsa). Aserbaidžaan: Gəncə (Jelisawetpol), Kura jõgi, Alazani jõe ehk Qanux'i org (Alasani). Gruusia: Thbilisi ehk Tbilisi (Tiflis). Armeenia: Vanadzor (Karaklis). Türgi: Uus-Estonia eesti küla. Assüürlased: ajalugu, eluviisid. Kurdid: ajalugu, välimus, eluviisid. Digiteeris Andres Aule, kirjaviis muutmata.*

Peterburi Teataja (nr. 66), 27. august 1911, lk. 2

## Kaukasia mägedes.

O. Kõiw

Kui kusagil mägedest juttu on, siis kujutatakse enesele harilikult suurepäralist waatepilti lumelatwade, peegeldawate järwede ja õitsewate ojakallastega ette, kus tuhandad linnud puude latwades laulu laksutawad ja metsloomad oru sügawuses warju leiawad. Laulik omas luuletujus hüppab kas mägede harjadel wõi kobab kuristikudes ümber, ilukirjanik rändab tema päikesest kullatud kroonisi ja mustawaid orupõhjasi mööda, kuna prosaik metsaga kaetud mäekülgesi mööda üles ja alla komberdab. Sellepärast on siis ka kõikide igatsewad pilgud mägestiku poole pöördud. Wäsinud wabrikutöeline, kurnatud kaupluseteenija, kui ka koltunud linnakodanik, — kõik näewad waimus mägede kosutawat kaissu ja unistawad tema wärskes õhus õhtu widewikul oma liikmeid sirutada, et uue päewa jaoks uut rammu koguda.

Isegi Eesti luuletajad, olgugi, et paljud nendest mägesi näinudki ei ole, lendawad waimus nende latwadele ja lasewad sealt oma laulu laksuda, nõnda et kuulaja kurbtusest rõhutud rind sellest troosti leiab, ning wäsimusest waibunud waim uuesti elule ärkab.

Kuid seda kõik teeb ainult unistaw luule, ainult laulik omas piiramata wabaduses wõib waimus nõnda lõbusasti neid walgeid harjasi ja muste orgusi mööda rännata, kuna aga igapäewane surelik palju waewa peab nägema, enne kui ta ühest künkast üles, teisest alla saab. Sagedasti on see ka päris wõimata, mispärast siis ka palju mägesi on mis kuni tänapäewani kas päriselt tundmata, wõi ainult pealiskaudselt tuntud on. Üks niisugustest unustusesse jäetud mägestikkudest on Kaukasia mägestik. Juba enam kui pool aastasada on ta kultura-riigi walitsuse all, siiski tuntakse tema südant weel väga wähe. Ma ei räägi mitte sellest, et Wene walitsus mõned teed mäeseljäandikust üle on ehitanud, mida mööda minnes silm väga wähe sellest liikuwast elust näeb,

mis see koletu segi aetud kiwirägastik eneses sildab. Siiski wõib ka teed mööda sõites mõndagi näha ja tähele panna.

Ma ei taha siin mitte mägede uurijaks ega wanawara korjajaks hakata, waid toon lugeja waimusilma ette ainult mõned pildid nendest paljudest, mis ma, nõndasamuti silutatud teesi mööda sõites, tähele olen pannud. Kaukasias, iseäranis Taga-Kaukasias, on palju wanaaegseid linnasi ja kohtasi, mille waremed endistest Hommikumaa kultura-aegadest tunnistust annawad. Ammu oli mul himu neid kohtasi „oma silmaga” waadata, millest meile piibel nii palju juttu teeb. Wiimaks ometigi istusin ma jalgrattale ja sõitsin.

Oli ilus kewadine hommik, kui ma Karssist Türgi piirile hakkasin sõitma. Päikene paistis heledasti sinisest Lõunamaa taewast ja loodus nägi nii elurõemus wälja. Weel ei olnud põletawad kiired, mida suwine päike alla saadab, wõimu enese kätte jõudnud kiskuda, sellepärast säراسiwad rohtlaaned alles täies õitswuses. Tee Karssist kuni Türgi rajani — Kagõsmani linna — on kaunis sile, kuid tõuseb Karssi legendikust üle jõudes ühte lugu kõrgemale, kuni Aladacha mägestiku harjani. Siit hakkab ta uuesti alla poole wajuma ja 30 wersta jooksul ei ole ühtegi kõrgustikku ega tasast kohta, kus tarwis oleks jalgadega töötada, et jalgratast edasi sundida. Wahetpidamata wurawad rattad tasasel teel ja sõitjal ei ole tarwis muud teha, kui ratast õigel teel hoida. Lõbus on sõit Kagõsmani poole — 30 wersta saad ilma mingi waewata ühe tunni jooksul edasi. Aga Taewataat hoidku tagasitulemise eest — siis peab see koletu pikk mägi samm-sammult saama üles ronitud. Karssi ja Kagõsmani wahel, umbes poole tee peal, on armenlaste küla Karaklis. Küla ligidal tee ääres seisab kaunis suur kiwi, mille peal hobuseraua ase seisab. Raua aseme kohta räägib rahwajutt, et Jeesus wiimast korda Suur-Armenias käis, oma hobustega selle kiwi peale sõitnud ja nii kaua käskinud enese peale oodata, kuni raua ase kiwi sees tunnukse. Kiwi seisab ümberkaudu suure kuulsuse sees ja iga aasta käib rahwas teatud päewadel seal Jumalat palumas. —

Kuni Aladacha harjani on teeäär lage ja silmaring kaunis lai, mis pea aga, kui tee alla hakkab wajuma, kõik waatepiirilt kaob ja asemele asub kitsas kuristik, mille seinad ähwardawalt kõrgusesse tõusewad. Rippudes seisawad päratumad kaljupangad teineteise kohal, nagu wägilase kätega paigale pandud; nende all aigutab mustaw tühjus, mille põhjas wahutawa mägede jõeke kohisesedes oma lained kiwi pealt kiwi peale wirutab. Meeletu kiirusega weerewad wood, wisklewad wastu kitsaid kaldaid ja langewad wahutades tagasi, purustatud rinnast kaeblikku kohisemist kuuldawale tuues; siis aga kihutawad metsiku jooksuga jälle edasi, et uuesti kaljuid wastu põrgates walge wahuna mürisedes kõrgele tõusta, kust uuesti langedes uus kihutamine algab.

Aga ülewal on waikne; kõrgel keerleb kotkas liugledes läbi õhu ja waritseb enesele saaki, kuna all kaljukits kartlikult pea oma peiduurkast wälja pistab, et wahutawa jõe lainetest oma janu kustutada. Tükike halli taewast, mis läbi kaljuprao näha on, sulab imeliselt niisama hallide kaljudega kokku: näitab nagu tahaks nad oma ühinemise läbi pärata kõrget koda ehitada, kus wahutawal jõel, kartlikul kitsel ja kuninglikul kotkal elamiseks ruumi küll on.

Kolmkümmend wersta wiib tee kitsast kaljulõhet mööda, wahutawa jõekese kaldal, kuni wiimaks Araks, mis õhtust hommikusse jookseb jõekese enesesse neelab ja tee oma kallast mööda alla keerab. Seal läheb silmaring juba laiemaks: mäed taganewad kaugemale ja eemalt hakkab Kagõsmani linn paistma.

Kagõsmani linn seisab kaunis äkilisel mäe nõlwakul, 30 wersta Türgi piirist põhjapool. Lõuna- ja õhtupoolt piirawad linna kõrged kaljumäed ümber (mägedest kaewatakse kiwisüsa ja soola kaunis suurel mõedul) ja põhjapoolt on Araks oma wahutawate lainetega temale piiriks. Linn on wäikene ja majad madalad, mis wiljapuu aedade sisse nii ära upuwad, et kaugelt muud silma ei paista, kui üks päratu suur wiljapuu. Ka on linn wähese tähtsusega, wälja arwatud iga-aastane aiawilja saak, mis ümbrust mööda laiali weetakse. Wiljapuud kaswawad siin ainult kunstlise kastmise waral, mille otstarbeks suurem jagu wett Araksist ülestõmmatakse.

Peterburi Teataja (nr. 67), 31. august 1911, lk. 2

2

Araks wõtab oma alguse Türgimaalt, põgeneb siis üle piiri ja jookseb umbes paarsada wersta Wenemaad mööda. Wiimaks keerab ta jälle raja poole ja jookseb mõni aeg Wene-Persia piiri mööda, kust ta jälle Wene piiridesse keerates Kaspia merde langeb. Araks, nagu kõik mägede jõed, on väga kiire jooksuga ja kiwise põhjaga, mille tõttu ta laewasõidu jaoks täiesti kõlbmata on. Tähtsamad Araksi harud on Õhtu Arpa-tshai ja Sanga. Suure waewaga ronisin ma Arpa-tshai mägilist kallast mööda ülespoole. Arpa-tshai ise, nagu wäikene jõekene, on tähtsuseta, aga tema kallastel on palju waremeid, mis oma wanaaegse ehitusekunstiga meie tähelepanemist enese peale tõmbawad. Oli aeg, kus see ümbrus Suur-Armenia keskkohana täis elu ja hõiskamist õit- ses. Tunnistust sellest annawad linnade, kloostrite, losside, sisselangenud sil- dade ja weewärkide waremed. Tähtsamad nendest on Kachewanka klooster, X. aastasajal ehitatud. Weel praegu seisawad peakirik ja mitmed tornid, nagu hiiglased, oma suurepäralisest ehituskunstist tunnistust andes, püsti. Kache- wanka kloostrist lõunapool on Ani linna waremed, mis kesk-ajal üks kõige suurepäralisematest Ees-Asia linnadest oli. Juba V. aastasajal, kus Kamsara- kanid Suur-Armenias walitsesiwad, oli ta kaunis tugew kindlus. VIII. aasta- sajal walitsewad Bagaratidid tegiwad selle kindluse oma waranduse hoidmise kohaks ja wiimaks 961 a. pealinnaks. Nagu rikas würstide sugu kunagi, ei hoolinud Bagaratid rahast ega muust kuludest, waid hakkasiwad oma kodu- kohta iluga ehtima. Tõusiwad ülesse kindlused, kirikud ja lossid, awanesiwad uued töö- ja kaupluse-allikad, nii et rahwast igalt poolt sisse hakkas woolama. Juba XI. aastasajal loeti Anis peale 100.000 inimese. Ümberkaudsetele würsti- dele aga ei meeldinud Ani õitseag ja hulgakaupa hakkasiwad nad tema peale tormi jooksma. Üksteise järele tuliwad wõitjad ja linn sai alaliste lõhkumiste all palju kannatada. 1124—1209 aa. wõitsiwad ja kaotasiwad grusinlased lin- na wiis korda; 1239 a. sai linn mongollastest ära häwitatud, kus juures linna

rahwas palju kannatada sai. Mõne aja pärast ehitati linn uuesti üles, kuni 1319 a. maavärisemine tema sootumaks maa tasa tegi. Linna koht on heasti walitud: igalt poolt piirawad teda loodusest ehitatud kaitsekraawid ümber. Hommiku poolt kaitseb linna sügaw org, mille põhjas Arpa-tshai jõgi koleda kiirusega woolab; õhtu ja lõunapoolt on linn sügawast kuristikust ümber piiratud, mille äkilised seinad loodus üksteise peal rippuwatest kaljurahnudest üles on ehitanud, ning ülepeasemiseks ühtegi teed lahti ei ole jätnud; põhja poole, mida looduse kantsid ei kaitse, on kahekordne wall sügawa kraawiga ette ehitatud. Nõnda on linn pealt näha täiesti juurdepeasemata, kuid siiski wõideti ja kaotati teda sagedasti.

Endisest linna suurusest annawad tunnistust peakirik Surd-Mair, mille seinte sisse terwe piibel on kirjutatud; püha Grigori kirik, keiser Gagika I. ehitatud, mis oma suurepäraliste raiutud sammastega kõik praeguse aja ehitused kaugele maha jätab; keiserlik loss, wanaaegsete looma ja inimeste kujudega; armenlaste ülem-waimuliku — katolikuusu — nõukoguhuone, seinte peale maalitud pühapiltidega ja mitu wäiksemat kirikut ja kabelit oma nikerdatud seinte ja kõrgete wõlwidega. Peale selle on häkilise kalju seina sees, mis linna lõuna ja õhtu poolt ümber piirab, lugemata hulk kaljukoopaid, kus linna lihtrahwas elas ja kus suuremalt jaolt kauplused oliwad, mis kalju sisse raiutud trepitaolistest riiulitest ära tunda wõib. Kõikidest järelejäänud märkidest on näha, et siin korra küllus ja elujõud on walitsenud. Praegusel ajal on aga koht kõikidest maha jäetud ja pakub kurba pilti. Suuremast jaost ehitustest on ainult kõrgemad ehk madalamad künkad järele jäänud, kuna siin ja seal ka üksikud seinad nähtawale tõusewad.

Ülemalpool nimetatud ehitused on kõik suuremalt jaolt maa seest wälja kaewatud ja arwamise järel leitud tükkidest kokku seatud, sellepärast wõib nendest ainult kaudset pilti saada. Esimesed kaewamised Anis algasiwad 1892 a. Peterburi ülikooli prof R. Marr'i juhatusel, kus juures mitmed kirikud ja maaalused nähtawale tuliwad. Sellest ajast peale töötab prof. Marr igal suwel edasi ja on juba kaks maja leitud asjadega täis täitnud.

Muu seas on tähelepandaw siidist naisterahwa ülikond, kullast wäljaõmmelustega, palju kuld ja hõbe käewõrusi ja sõrmukseid, sõjamehe nahk põll, mis raudriide üle kanti, mitmet seltsi noolide raudotsad ja suur hõbe käepidemega mõek. Iseäranis suur on sawist ja portselanist kööginõude kogu: seniajani on peale 600 seltsi tassisi ja kruusisi leitud, on ka mitmet sugu metallist nõusi wälja kaewatud. Kirikuasjadest on tähelepanemise wäärt suur krooni moodi wask lühter, ümberringi lendawate tuwidega. Lühtri küljes ripub 120 mitmevärwulist klaas lambikest, mis suuremalt jaolt katkiselt kätte saadi. Kõige rohkem on kirikutest wask ja pronks ristisi leitud, mille peale pühad kujud ja mitmekeelsed kirjad on raiutud. Iseäranis tähtis on kahe inimesekõrgune keiser Gagika I. kuju, püha Grigori kirikust leitud. Kuju on heasti hoidunud ja tema peene wäljatööstus annab wanaaegsest kujuraiumise kunstist tunnistust. Ei ole wõimalik kõike üles lugeda, mis museumis leidub, waid peab paljust waikides mööda minema, sest et nende tähendust weel ülesse ei ole leitud.

Wähe on Anis kaewatud, ja palju juba leitud, aga peakaewamise põhjuseks ei ole mitte need leitud asjad, waid see, et Ani minewikku ette tuua ja seda olewiku walguses paista lasta. Palju on Anis wana uurimisewäärilist paigale pandud, sest Ani suremine sündis nii ammu, et uue aja muutused tema peale mõjuda ei saanud. Sellepärast ütleb prof. Marr: Kaukasia uhkus on iludused ja rikkused, mis loodus temale on kinkinud. Ühes nendega wõib Kaukasia ka ühe kultura sünnitusega, mida taewas temale on annetanud, kiidelda — Ani waremetega. See on jämedam pärli Kaukasia kultura kroonis. Ei oleks Anit — ja palju wanaaja kultura-sünnitusi oleks praeguse aja teadusele kaduma läinud.

Ani'st lõunapoole, seisab üks wana loss Magasdert, Armenia keele sõna, tähendab „surma loss”, mida wist sellepärast nii nimetatakse, et ligikonnas surnukoopad on. Lõunapoole minnes on ühe suure kiriku waremed näha, kus praegu alles mõned kiwid seisawad. Weel lõunapoole Digor-tshai (Дигоръ-чай) jõesuus lamawad Mrema linna jätised mõne kiriku, kabeli ja walitsuskojaga. Jõe jooksu mööda ikka edasi minnes on wana Bagrana linna ase, mis 1 a. s. põhjendatud. Siin on maaalune tee, mis jõge kindlusega ühendab ja wana paganaaegne ohwrialtar kindluse harjal, tähtsamad. Kõik maja waremed on raiutud wärwilisest kiwist, wanaegsete nikerdustega. Kiriku seinte sees on peale nikerduste weel terwed tahwliid raiutud salmide ja õpetussõnadega. Jõgedest ja orgudest käiwad tõstetawad sillad üle, mis praegu muidugi sisse on langenud; igalt poolt paistawad weewärkide jätised silma. Sellest wõib järeldada, et siin ükskord elulained wägewasti on kohisenud; aga nüüd walitseb igalpool hauawaikus ja umbrohi matab endised elujäljed kinni . . .

Arpa-tshaist lõuna-hommiku poole waadates kerkib waataja silma ette wana pühakirja Ararat. Tema pea on wanadusest walge, just nagu tahaks ta meile kinnitada, et ta tõesti korra Noat kõige tema laewaga oma turjal on kannud. Siis oliwad alles „endised ajad”, siis wõis ka tema inimesesoo käekäigust osa wõtte, aga nüüd on tema tegewus otsas. Waikse rahuga waatab ta üle lagendiku ja tema kortsus kulm awaldab sügawaid mõtteid. Mis mõlgub temal meeles? Kas minewiku mälestused oma nina unustuse waiba alt wälja pistawad, wõi rõhuwad teda olewiku nähtused, wõi märkab tema silm midagi wastumeelt, tundmata tulewikus . . . Kes teab!

Mäe jalal laotab ennast kaunis suur Ararati org laiali. Oru pikkus ulatab 200 wersta ümber, kuna ta laius mõnest kohast 50, mõnest kohast 30 ja weel vähem werstagi on. Pühakirja jutu järel olla wana Noa, kui ta mäest alla libisenud, siis enesele wiinamarjaaia ehitanud. Just nagu kiuste tahab meid loodus teda uskuma panna, sest muidu ei oleks terwe lagendik üheks otsata suureks wiinamarjaaiks muutunud. Kuhu silm ka ial waatab, ei näe ta muud, kui aedasi aedade kõrwal, mida kümnete werstade kauguselt jookswate weekraawide läbi kastetakse. Kus mõnesugustel põhjustel wiinamarju ei saa kaswatada, seal lokkawad riisipõllud ja loorpäri kaswandused, millede keskel terwe lõunamaa taimeriik oma täies rikkuses taewa poole tõuseb. Kui sinna juurde weel walgete latwadega lumemäed ja sinisest taewast säraw Lõunamaa päikene panna, siis asub tundmus rinda, nagu ei oleks tõesti midagi suu-

repäralisemat, kui see org, kus wana laewamees esimese tugewa peatäie peale magusasti puhkas.

Ararati oru hommikupoolses taewas, Sanga jõe kaldal, seisab Eriwani linn. Nime „Eriwan'i” kohta räägib Armenia rahwa lugu järgmist. Kui weeuputuse ajal wesi alanema hakkas ja Noa laew Ararati mäe otsa seisma jäi, waatas wana Noa laewast wälja ja nägi kohisewate laente keskel ühte kuiwa saart. Seda nähes hüüdis Noa rõõmuga „erewume” — on näha, tähendab kuiwa maad on näha, mille järel seda maakohta Erewumeks ehk hiljemine Eriwaniks hakati kutsuma. Wiimati pandi maakohale mitmesugu nimesi, kuna kõige esimene linn kuni täna päewani Eriwani nime kannab. Linn ise, nagu kõik hommikumaa linnad, ei ole suur asi. Majad on madalad, enamasti mulla katustega, uulitsad haisewad, kitsad, mis jalgteedele ehitatud poodide läbi weel kitsamaks saawad. Kuhu ial jalga tahaks panna, seal on kas saapapuhastaja oma pingiga õunamüüja oma mädanema läinud õuntega, wõi riidekaupmees oma kirjude Persia tekkidega ees. Kui alati jalgade peale ei waata, siis ei wõi silmapilkugi kindel olla, et kellegi maasistujate otsa ei jookse. Kõik, keda uni piinab ehk wäsimus waewab, sirutawad ennast jalgteele pikali ja teekäija mingu mööda kuidas tahab, külge tõukamise ehk peale komistamise eest peab oma nina kalliks pidades juba igaüks ise muretsema.

Kliima on Eriwanis kuum ja tõbesunnitaw, iseäranis suwel. Üks laialisematest haigustest on siin külmtõbi, mida igaüks sissetulnud wõeras katsuda saab. Suwel on harilik soojus 40—45° R., kuna ta sagedasti weel kõrgemale tõuseb, mis harjumata inimesele wäljakannatamataks muutub.

Teine Noa-aegne linn on natukene lõuna pool — Nahitsewan — Armeni keele sõna, tähendab „esimene ümberkolimise koht”. Rahwa jutu järel olla Noa, äranähes, et ümbrus kitsaks läheb, sinna ümber „kolinud” ja uue linna asutanud. Siia jäänud wanamees kuni surmani elama. Pärast surma maetud ta siia maha ja tema haua peale aetud „hauakungas”, mis kuni tänini weel näha on.

Wana laewamehe hauakünkalt ära minnes, seadsin ma sammud mägedesse. Nüüd algas rändamine, mille lõpul waewalt kellegil meelde tuleks „bis” ütelda. Delichansi kiwiteed ronisin ma ülespoole, jalgratast enese eel tõugates. Kole tolm, mida tuul waikimata teed mööda wastu silmi kihutas, tahtis hingamise kinni matta, kuna kõrwetaw kuumus wiimase weetilga organismusest wälja pigistas. Janu ja wäsimus piinasiwad alalõpmata, aga ümbrusest ei ole kuskilt weetilka saada. Käi just kui pera põrgut mööda, õhu asemel kuuma tolmu enese sisse neelates. Harilik kuumus saab selle läbi weel kõrgendatud, et päikese kiirtest palawaks köetud kaljuseinad igalt poolt wastu õögawad. Otsata näib see tee olema ja piirita nende mägede kõrgus, kuhu ta wiib. Loo-geldes, nagu uss, ronib ta ikka ülespoole, ujuwate pilwede piirkonda. Ümberingi on kaljud, wirwendaw õhk ja tühjad metsikud kuristikud. Ei ole kuskil inimese elu jälge, Kõrgel, kõrgel keerlewad kotkad, enesele saaki waritsedes ja liuglewad siis alla, kas surnud pühwli wõi tee äärde maha jäetud kameli kallale. Õudne ja lootusetu on ümbrus . . .

Kuuetunnilise ronimise järele sain ma wiimaks Semõnowka jaama. Oh seda taewalikku tundmust, nagu oleks saatana suust Abrahami sülle peasenud: ja-

he tuuleõhk puhub palgeid paitades wastu nägu, laialehelised puud pakuwad tasasel kohinal oma karastawat warju, kuna metsaga ümberpiiratud wäikene heinamaa tuhandat seltsi lilledest kirgab, nagu oleks ta kirju Persia tekiga üle tõmmatud. Imelik on enesele ettekujutada, et keset paljaid kaljurahnusi, kuumast kõrwetawa päikese käes, waewalt werstalaiune kohakene nii elu-täielt õitseda wõib. Semõnowka jaamast on weel paar tubli tundi ronimist, ja siis on waewal ots. Mäeharjastikule jõudes wangistab wäsind rändaja silmi suurepäraline waatepilt, mis Goktsa järwe sinistest lainetest ja teda ümbritsewatest hiiglakaljudest kokku on seatud. Mäe tagant üles tõustes, awaneb häkitselt lai weewäli, mis oma pehme healitsewa pinnaga, mille peal hõbedased lained tasa liuglewad, kõik endised kannatused kinni lubab katta. Kuningliku uhkusega waatawad kalda kaljud tema sinawasse wette, kust nende kõrged kujud wastu peegeldawad. Mitte ilmaasjata ei wõrdle mitmed reisijad seda pilti Neapoli lahega.

Peterburi Teataja (nr. 68), 3. september 1911, lk. 2

3

Järw Gaktsa — sinine wesi — kannab armenlaste juures ka weel teisi nimesi, nagu: Kegama-tsaw, Sewan, klooster Sewank — must klooster — nime järel, mis keset järwe olewa saare peale on ehitatud. Gaktsa on üks suurematest Taga-Kaukasias järwedest. Tema pikkus on 70 ja laius 30 wersta ja kõrgus mere pinnast 1902 meetrit. Kallaste äärest ei ole järw sügaw, nõnda et inimesed ja loomad temas suplewad, keskkohas aga ulatub tema sügawus 110 meetrini. Nagu öeldud, on järw kõrgetest kaljudest ümberpiiratud, mis keskmiselt 1000 meetrit järwe pinnast kõrgemal seisawad. Järwe langewad küll mitu wäikest jõekest, kuid need ei jõua teda weega täita, nõnda et suurem jagu järwe weest ümberlewatest lumemägedest sulab. Wälja jookseb ainult üks, Sanga jõeke, mis suwel enam soo kui jõe sarnane wälja näeb. Järwe ja jõgede wees ujub lugemata hulk kõiksugu weelindusi, mis siinsamas kalda kaljude wahel pesitsewad ja järwe kaladest ennast toidawad. Inimesi elutseb järwe ligidal wähe, wäljaarwatud kloostri mungad ja suweks siia sõitnud kalamehed. Wiimaste jutu järel olla järw ennem wäga kalarikas olnud. „Kolmekümne aasta eest”, rääkis keegi wanamees, „kui mina esimest korda siia saagile tulin, tõmbasime ühe loomusega 500—600 suurt forelli wälja, kuna nüüd tänulik wõib olla, kui seesuguseid kalu 5—6 tükki loomuses leidub.

Et ma ülesronimisest puruwäsinud olin, siis wõtsin ma nõuks mõni päew Sew-wangi kloostri puhata, kus „pühad isad” mind päris kutsutud külalise toredusega wastu wõtsiwad. Klooster, nagu enamisti kõik kloostrid, on rikkaliku majanduslise sisseseade ja laialiste ehitustega. Iseäranis silmapaistwad on kirikud, milledega terve kloostri ligidane mägestik üle on külwatud. Siin seisab üksiku kalju otsas, 2000 jalga kloostri kõrgemal, kirik püha Paulusele, natuke maad eemal teine Peetrusele, kolmas oru põhjas seitsmewennaksetele, neljas kõikidele apostlitele jne., üks ühele teine teisele, ühte kokku mitu-teistkümmend. Et munkadele waheldust pakkuda, käiakse nendes kõikides

kordamööda palumas. Mis kloostri sisemisesse elusse puutub, siis on siin nagu igal pool palumine, joomine ja laisklemine igapäewasteks töödeks.

Kahe päewase puhkamise järele hakkasin ma edasi minema, kuid nüüd juba palju jõudsamalt kui seniajani, sest et tee alla wiis. Gaktsa järwest kuni Jelisawetpoli linnani on ligi 90 wersta, mis ma ühe päewaga ära sõitsin. Teeäärne ei paku midagi uudist: jaamad, mõni arw küla ja kiwised mäed, see on kõik, mis silm näeb. Lõuna ajal puhkasin ma ühes teeäärses asiirlaste külas, mis nagu teisedki Hommikumaa külad oma haleda wäljanägemisega algini-mese mullaonnisi meelde tuletab. Majad, kui neid üleüldse majadeks wõib nimetada, on põllu pealt korjatud ümmargustest kiwidest poriga kokku pooderdatud, mõni jalg peal maad, ilma katusega, mille aset kaunis kumer, paksu liiwakorraga kaetud lagi täidab. Aknaid ei ole olemaski, nende aset täidab laes olew auk, kust suits wälja ja walgus sisse käib. On õues soe, siis seisab ka uks lahti, tuleb aga talwetaat õue — topitakse ka lae auk kinni ning kongis walitseb pilkane pimedus. Sisseastudes lööb niiske, suitsuga segatud hais wastu, mis nii kibe on, et nina kipitama paneb. Seened kaswawad metsana seinte seest wälja ja koerasuurused kirbud ei anna kellegile rahu. Niiske, sumpunud hais paneb hingamise kinni. Ainult Puschkin, kes ise läbi ja läbi luule oli, leidis ka siin „suitsend [?saklis] ja märjas burkas” luulet, kuna hari-lik inimene katsub, et rutem päewawalgele saaks. Olgu nüüd majadega lugu kuidas on, räägime siin mõne sõna asiirlastest enestest.

Praegusel ajal on asiirlased tähtsuseta, Persia orgusi ja Kurdistana mägesi mööda laiaili pillatud rahwas; neid elutseb Mesopotaamias, Siirias ja isegi Wene walitsuse all Kaukasias. Aga ometigi etendas see rahwas ükskord Hommikumaa ajaloos tähtsat osa. (See on seesama Assuri rahwas, kellest ka piiblis juttu on). Asiirlased loewad omaks esiisaks Semmi nooremat poega Assuri, kellest nad ka oma nime on saanud. Pärast Babeli segadust — räägib asiirlaste muinaslugu — läks Semmi noorem poeg Assur oma perega sealt minema ja asus Tiigri jõe kaldale elama. Siin asutas ta Niinewe linna, millega ta Assuri riigi wõimule aluse pani. Esiotsa oli riik tähtsuseta, aga warsti hakkas ta laienema ja wõitis enesele wanaaegsete riikide seas tähtsa koha. Nõnda räägib Assuri rahwa jutt. Aga ajalooliselt on raske tõeks teha, millal Assuri riik algas, ehk missugused keisrid tema üle on walitsenud. Et see üks wanematest riikidest oli, seda näitab keiser Sargoni kiri, kes 721. aastal enne Kristust walitsema hakkas. Sargon ütleb:

„Kolmsada wiiskümmend keisrit on enne mind Assiiria üle walitsenud”.

Hea maa ja targasti sisseseatud kunstline kastmine tõstsiwad riigi majanduslist seisukorda, kuna wabad weeteed Tiigri ja Eufrati jõgesi mööda tema piiride laiendamist kergendasiwad. Juba 600 a. e. Kr. oli Assuri riik nii suur, et tema piirid Wahemerest kuni Indiani ulatasiwad ja ta enesele Armenia, Arabia, Elami, Israeli, Miidiani ja palju muid riikisi mahutas. Tema rikkus, walitsusewiis, sõjawäelased ja haridus oli teistele riikidele eeskujuks. VI. aastasajal e. Kr. häwitasiwad Miidiani ja Persia ühendatud wäed Assuri riigi ära ja tänapäewani on assiirlased Persia walitsuse all. VI. aastasajal peale Kr. hakkasiwad asiirlased Persia walitsuse wastu mässama ja kui neid



karistama hakati, põgenesiwad paljud neist wõera riigi piiridesse. Nõnda ka need, kes Kaukasia kaljude wahel enesele pesapaiga on leidnud.

Loomu poolest on asiirlased, nagu kõik Lõunamaa rahwad, tulise werega, hea südame ja terawa mõistusega. Ainukene wiga nendes on järeljätmata isemeelsus. Kui ta midagi arwab hea ja õige olewat, siis raiu kas rauda, aga tema sellest ei tagane.

Pärast lühikest puhkust ja lamba piimast juustu söömist jätsin ma asiirlaste küla seljataha ja kihutasin jalgrattal edasi Jelisawetpoli linna poole.

Jelisawetpol on kubermangu linn, kahel pool Gansha-tshai jõge, tasase koha peal, 1400 jalga merepinnast kõrgemal. Oma praeguse nime sai linn 1804 a. keiserinna Elisabet Aleksejewna mälestuseks; kuni selle ajani oli ta Gansha nime all tuntud. Gansha oli wana ja suur linn, millest tema laialdased surnuaiad tunnistust annawad. Walitsewad temas mitmed rahwad, kes wahetpidamata Kura jõe madalikul sõdisiwad. Tigran VII. ajal sai ta perslastest ära lõhutud ja VII. aastas. oli ta sõjategewuse keskpunktiks hosarlaste ja arablaste wahel. Pärast suurt maawärisemist 1188 a., mis terwe linna ära häwitas, wiidi ta uue koha peale. XV. a. s. sai ta Timurist ära lõhutud; XVII. a. s. wiis Shah-Abbas linna tema praeguse koha peale ja hoolitses palju tema kaswamise ja ilustuse eest; asutas siis Persiast kurdlaste ja perslaste elama, nii et wiimaste arw üsna suureks tõusis. Wiimasel ajal elutses linn iseseiswa walitsuskonnana Grusia kaitse all, kuni 1796 a., kus Wene wäed esimest korda tema ära wõtsiwad, aga mitte kauaks. 1804 a. sai linn uuesti wenelastest ära wõidetud, kus juures wiimane Gansha walitseja Dchewathan langes. Sellest saadik on Gansha Wene walitsuse all ja kannab Jelisawetpoli nime. Linna elanikud hariwad wiljaaedasi ja kaswatawad wiinamarju. Jelisawetpoli wiinamarjad, pähkled, granati õunad ja persikud on üle Kaukasia kuulsad.

Wana kindluse asemele on Europa linnajagu asutatud, kus kaunis laiad uulitsad ja wiisakad majad näha on. Muust linnast ei maksa rääkida, see on niisama must ja haisev, nagu teisedki Lõunamaa linnad. Wanaaja mälestustest on üks XV. aastasajal ehitatud kabel alles, mis nüüd Wene kirikuks ümber on muudetud. Suurem jagu Jelisawetpoli kubermangu elanikkudest on kurdlaste, kes peale Jelisawetpoli kubermangu ka weel Eriwani kub., Karssi maakonnas ja üksikute küladena mujal elawad. Kurdlaste on juba wanast ajast kui Miidiani, praeguse Kurdestani elanikud tuntud. Omast wäikeseks jääwast kodupaigast lagunesiwad nad Suur-Armeniat mööda laiali, selle juurest mitmest kohast päriselanikka eest ära ajades.

Kurdlaste wälimine kaju on hommikumaalase eeskujul ehitatud. Sirge keha, suure kullinoka moodi nina ja tulised silmad on loodus igale kurdlastele kin kinud. Tema liigutused on julged ja täis iseteadwust. Riideks on tal: laiad püksid, lühike kitsa pihaga jakk ja Türgi moodu turban, mis selle jaoks walmistatud salliga ümber on mässitud, nii et salli narmad näo peal ripuwad. Naisterahwad kannawad niisama laiasi püksta, mille peale nad weel ümber ringi mitu põlle siuwad, mis aga tuule-hoo lehwitamisel mingisugust warju ei paku. Seelikut Kurdi naisterahwas ei tunne.

4

Iseloomu poolest on kurdlaste väga võeraste austajad ja koduses elus leplikud; mehisust ja julgust ei puudu kurdlastel ka mitte, mille tõttu nad iseäranis riisumise ja röövimise peale osavad on. Suuremal osal kurdlastel on mitu naist, keda nad iluduse järele hinnates ostavad. Ilus tugew naisterahwas läheb mehel 200—300 rubla maksma, kuna mõne nurjatukese juba 50 rublaga kaela saab. Enamjagu kurdlastest elavad karjakasvatusest, aga wiimasel ajal on mitmed külad ka põldu harima hakkanud. Rändajad karjakaswatajad elavad lambe willast koetud telkides, mis paha ilmaga väga waewalist warju pakub, põlluharijad — maaalustes mulla-onnides, kus enestele kui ka koduloomadele ühine ase on valmistatud. Eneste wahel jagunewad kurdlaste mitmeks suguharuks, millede keskel alatisi õerumisi ette tuleb. Kurdlaste keel on Irani sugust ja kõlab väga wastumeelselt oksendamise moodi, kurgu pärast, jaguneb mitmeks keelemurdeks, mis üksteisest kaunis lahku lähewad. Usu järel on enam jagu Taga-Kaukasia kurdlaste Muhamedi usulised.

Jelisawetpelist 25 wersta põhja-hommiku poole, jookseb Taga-Kaukasia suurem jõgi Kura, enese ümber elu ja sigidust külwates, Kaspia mere poole. Kura pikkus on 1050 wersta ja kõige selle maa peal kihab tema kallastel elu kõigis täies külluses. Mida Wolga Wenemaale, seda on Kura Kaukasiale — tuiksoon, eluallikas. Kura ümbruses walmiwad paremad wiinamarjad, asuwad rikkamad riisipõllud, tehakse tubakat, lõigatakse loorberi ja tuuakse ilusamad aiawiljad turule. Iseäranis kuulus oma hea wiinamarja riisi saagi pärast on Alasani org, kus kuulsam Wenemaa wiin „Kahetia” valmistatakse. Kura kaldal asub ka Taga-Kaukasia keskpunkt, wana Grusia pealinn, Tiflis.

Tiflis on üks wanematest Grusia linnadest, mis oma pikal eluajal mitmesugusi päewi üle elanud. Oma 1500 aastase kestwuse ajal on ta enam kui 20 korda mitmesugu rahwaste walitseda olnud. Ta on oma müüride wahel hosarlasti, hunnisi, perslasti, mongollasi, arablasti, türklasi ja teisi rahwaid peremeestena näinud. Mitmed nendest on oma walitsuse aja jäljed järele jätnud, mis kuni täna päewani nende olemise tõsidusest tunnistust annawad. Tiflisi algus loetakse Grusia ajaloos 400 aasta ümber p. Kr., kus ta Grusia pealinnaks sai, kuna aga wanadest kirjadest tema olemasolemist juba ammu enne Kristust wõib leida. Nagu öeldud, ei seisnud linn kaua grusinlaste käes, waid rändas ühe wõitja käest teise kätte, kuni ta wiimaks 1779 a. Wene wägedest ära wõideti. Sellest ajast hakkas linn edenema ja praegu on ta üks suurematest Taga-Kaukasia linnadest. Juba 1907 a. loeti linnas peale 244 tuhanda inimese. Praegune Tiflis on suuremalt jaolt peale Wene walitsuse alla saamist ehitatud, mispärast ka suurem osa temast Euroopa iseloomu on omandanud. Euroopa linnajaos on kõrged majad, laiad uulitsad ja kaunis eeskujulik puhtus, kuna Asia osas, ümberpöördult, majad madalad, uulitsad kitsad ja õued wastikult lõhnawad. Wanaaegsetest mälestustest on rohkem tähelepanemisewäär: Metehia kirik Türki kindluses (praegu wangimajaks muudetud), mis V. a. s.

ehitatud. Tema piirkonnas on Grusia tähtsamate meeste hauad. Siis Sioni tempel, Grusia ülemwaimuliku, eksarchi, asupaik. Siin hoitakse kallimad Grusia mälestused, nagu Niina rist, iseäraline jumala kuju, wanu raamatuid, alles. Peale nende on tähtis Daaweti klooster, mille surnuaias Wene kirjanik A. S. Gribojedow puhkab.

Uuematest ehitustest on tähelepanemisewäärt loodusteadline museum, sõja-ajalooline museum, kroonu teater, artistide-ühisuse teater ja siidiwalmistuse keskpunkt museumiga. Looduse iludustest on taimeaed (ботанический садъ) ja Daaweti mägi tähelepanemisewäärt. Iseäranis suurepäraline on taimedeaed: siin wõib silm kõiksugu kaswusi, Põhjamaa kadakast ja männast Lõunamaa palmi ja bananini näha. Kliima on Tiflisis kaunis hea, iseäranis talwel, kuna ta aga suwel harjumata inimesele natuke palawaks kipub minema.

Reisimisest wäsinud, ei julgenud ma enam teekonda Karssi mägedesse jalgrattal ette wõtta, waid istusin Tiflisis raudtee wagunisse, et kergema waewaga eesmärgile jõuda.

Tee Tiflisis Karssi wiib läbi mägestiku ilma mingisuguse taime kaswuta. Ainult poole tee peal, ümber Karaklissi jaama, näeb silm mäe nõlwakul mõnda kidurat sinari wõi paju kaswu, mis uuesti jälle ära kaowad, nii pea kui rong sügawamale mägedesse keerab. Keereldes ja pööreldes läheb tee Karsatsai jõekese kallast mööda, ikka kõrgemale, kõrgemale, sinawa taewa ja walgete lumelatwade poole. Wahel liigub rong peadpööritawas kõrguses kalju- randil, tasa, ettewaatlilikult, siis jälle tormab ta pimedas maaaluses käigus edasi, kus üksikud wahituled silmapilkiselt mööda waguni akent wilksatawad. Terwe tee Tiflisis kuni Karssi (200 werst.) tõuseb ühtelugu kõrgemale, kuni wiimaks Karssi kindlus paistma hakkab. Siin on teel ots ja rong jääb seisma. Nüüd on reisija 6000 jalga maapinnast kõrgemal ja wõiks wabalt kaugusesse waadata, aga kahjuks ei näe silm muud kui mõne kümne wersta laiust Karssi orgu, kuna ümberringi jälle mäed mägede kõrwal kõrgusesse tõusewad.

Kars, oma kuju ja suuruse poolest, on rohkem Armenia küla, kui linna sarnane: madalad mullakatustega majad kaowad kõrgete kaljude waele nii ära, et linna enne nähagi ei wõi, kui üsna tema sees oled. Selle asemel tõusewad igalt poolt kaljude otsast üksikud kindluse müürid nähtawale, mis werejanuliselt alla unise linna peale waatawad.

Wiis wersta Karssi linnast lõunapoole on Uue-Estonia Eesti asundus, kuhu jõudes ma wenelase risti ette lõin ja taewataati tagasitoomise eest tänasin. Nüüd on kauaks ajaks lust mägedesse minna kadunud.